



Abdullah BURGU   
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih  
Bölümü, Konya, Türkiye  
Department of History, Faculty of Letters,  
Selçuk University, Konya, Türkiye  
aburgu@selcuk.edu.tr



Geliş Tarihi/Received 15.09.2024  
Kabul Tarihi/Accepted 01.11.2024  
Yayın Tarihi/Publication Date 15.11.2024

Atıf:  
Burgu, Abdullah. "İbn Fadlân  
Seyahatnamesine Göre Abbâsî Diplomasisi ve  
İdari Mekanizması". *Ahbar*, sy.2 (Kasım  
2024): 24-35.

Cite this article:  
Burgu, Abdullah. "Abbasid Diplomacy and  
Administrative Mechanism According to Ibn  
Fadlân's Travelogue". *Ahbar*, no.2 (November  
2024): 24-35.



Content of this journal is licensed under a Creative  
Commons Attribution-Noncommercial 4.0  
International License.

# İbn Fadlân Seyahatnamesine Göre Abbâsî Diplomasisi ve İdari Mekanizması

## Abbasid Diplomacy and Administrative Mechanism According to Ibn Fadlân's Travelogue

### Öz

İslâm tarih yazımında ve telif faaliyetlerinde seyahatnameler önemli bir yer tutmakla birlikte, genellikle şehir tarihçiliği için ana referans kaynakları arasında gösterilmişlerdir. Literatür açısından en eski seyahatnamelerden biri olarak tanımlanabilen İbn Fadlân'ın risalesi, özellikle Türk ülkelerinin geçmişine dair yapılan çalışmalarda sıklıkla faydalanılan klasik bir kaynak haline gelmiştir. Bu durumun gerçekleşmesinde İbn Fadlân'ın ikna edici bir yöntemle detaylı anlatımı ve tasvir gücü etkili olmuştur. Aynı satırlar arasında İbn Fadlân, bir bürokratik geleneğin temsilcisi olarak, kendi dünyasının yani 4/10. yüzyıl Abbâsî sarayının kısa fakat anlaşılır bir dokümanını vermekten geri durmamıştır. Modern araştırmalar eserin Türk ülkeleri ve İdil Bulgarlarına değinen yönüne odaklanmayı seçerek, buradaki detayların tahlili ve doğruluğuna yoğunlaşmışlardır. Eserin ihmal edilen diğer yönü çok daha çeşitli ve ilginç ayrıntılarla Abbâsî idari sistemi, saray hayatı, bürokratik geleneği ve diplomatik bileşenlerine dair tahliller yapmaya imkân vermektedir. Çalışma, İbn Fadlân seyahatnamesinden istifadeyle söz konusu ayrıntıların incelenmesini amaçlamaktadır. Doküman analiziyle hazırlanan metin inşasında gerektiği durumlarda dönemin kronikleri ve modern literatürde bulunan konuyla ilgili detaylardan faydalanılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Abbâsîler, İdil Bulgarları, Bürokrasi, Diplomasi, İbn Fadlân

### Abstract

Although travelogues have an important place in Islamic historiography and writing, they are generally considered to be among the main reference sources for urban historiography. Ibn Fadlân's treatise, which can be defined as one of the oldest travelogues in terms of literature, has become a classic source that is frequently used especially in studies on the history of Turkic countries. Ibn Fadlân's detailed narrative with a convincing method and his power of description have been effective in this situation. In the same lines, Ibn Fadlân, as a representative of a bureaucratic tradition, did not refrain from providing a brief but comprehensible document of his own world, namely the 4/10th century Abbasid court. Modern scholarship has chosen to focus on aspect of the work, that of the Turkic countries and the Idyll Bulgars, concentrating on the analysis and accuracy of the details therein. The other neglected aspect of the work allows for a much more varied and interesting analysis of the Abbasid administrative system, court life, bureaucratic tradition and diplomatic components. This study aims to examine these details by making use of Ibn Fadlân's travelogue. In the construction of the text, which is based on document analysis, the relevant details found in the chronicles of the period and modern literature have been utilized when necessary.

**Keywords:** Abbasids, Idyll Bulgars, Bureaucracy, Diplomacy, Ibn Fadlân

## Giriş

Abbâsîlerin başkenti Bağdat büyük ve mamur bir şehir özelliği ile çok uzun bir dönem boyunca farklı coğrafyalardan gezginleri, âlimleri, suffileri, tacirleri ve elçileri celp etmiştir<sup>1</sup>. Bununla birlikte Bağdat'tan da çeşitli memleketlere muhtelif sıfatlarla ve görevlerle gidenler olmuştur. Özellikle resmî bir görevin ifası için yola çıkan elçiler, bu seyahatlerin en önemli parçası hâline gelmişlerdir. Orta Çağ boyunca Bağdat'a ulaşan elçi ve diğer gezginlerin kaydettikleri gözlemler kadar Bağdat'tan yola çıkanların da aktardığı rivayetler coğrafya ve zaman döngüsü için son derece değerli bilgileri içermektedir. Ahmed İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra) ismiyle bilinen Abbâsî saray kâtabinin İdil Bulgar ülkesine yaptığı seyahatten sonra kaleme aldığı rihlesi de 4/10. yüzyılın ilk yarısı için sosyal, iktisadî, siyasî, dinî, antropolojik, kültürel, mitolojik ayrıntıların ve hatta konunun muhatabı devlet adamlarının fizyonomik detaylarının belirlenmesine imkân tanımaktadır.

İbn Fadlân'ın reislik yaptığı Abbâsî elçilik heyeti, Halife Muktedir-Billâh döneminde (908-932) o zamanki resmî ismiyle Medînetüselam'dan 309/921 senesinde İdil Bulgarları ülkesine doğru binek develerle yola çıkmıştı. Bu uzun seyahat boyunca sadece gündüzleri değil geceleri de yürüyüşe devam edilmiş, aradaki yaklaşık 4800 km'lik yol muhtemelen çoğunlukla bir tüccar kervanıyla<sup>2</sup> bazen karadan bazen de gemilerle nehirler üzerinden alınmıştı. Çünkü tacir tipolojisi mesleği gereği Orta Çağ dünyasının sınırlandırılmayan figürlerinin başında gelmekteydi. Ticarî faaliyetler, Müslüman tacirlerin o dönemin bilinen dünyasının neredeyse her köşesine ulaşmalarına imkân tanımıştır<sup>3</sup>. Resmî görevliler de tüccar kervanlarının güzergâhlarını ve konak yerlerini kullanarak kendilerini güvende hissetmişlerdir. Elçilik heyeti için uzun ve meşakkatli olan yolculuk, İbn Fadlân için heyecan verici bir serüvene dönüşmüştür. İbn Fadlân tarafından tacirlerin yıllarca edindikleri güzergâh bilgileri ve gözlem birikimlerinden yararlandığı açıktır. Yolculuk boyunca İbn Fadlân'ın biraz da kâtiplik mesleğinin uyandırdığı merakla, tacirlerden muhtelif ülkeler ve toplumlar hakkında bilgiler aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Fadlân'ın anekdotlarının bir kısmının tacirlerin anlattıklarından ve duyularından oluşturulduğu izlenimi metin boyunca göze çarpmaktadır<sup>4</sup>. İbn Fadlân bazı yerlerde, o bölgenin toplum yapısını analiz edebilecek kadar kalmamasına rağmen detaylı bilgiler vermiştir. Bu ve benzeri anlatılar coğrafyacıların sıklıkla kullandığı "görmüş gibi" aktarma usulünün bir parçasına benzemektedir. Görevini yerine getirip, Bağdat'a dönen İbn Fadlân gördüklerini ve işittiklerini kaleme almış, hatta unuttuklarının olduğunu da satır aralarında ima etmiştir<sup>5</sup>. Bununla birlikte seyahatnamenin gerçeklik olgusu çerçevesinde ele alınmasıyla müellifin yazdıklarının içerisinde çağdaş kaynaklarla teyit edilebilen bazı hususlar da göze çarpmaktadır. Özellikle eserin içeriğinde Abbâsî Hilafetinin bürokratik ve diplomatik yapısına dair çeşitli bilgileri görmek mümkündür. Bir anlamda İbn Fadlân, söz konusu konuları hacim açısından bilerek kısa tutmakla birlikte, Abbâsîlerin çöküş sürecinde bürokrasideki bozuklukları anlamayı kolaylaştıran ipuçları vermiştir.

Diğer yandan modern zamanlarda İbn Fadlân seyahatnamesinin içeriğiyle ilgili yapılan çalışmalar daha çok coğrafya, kültür, din ve siyasi ilişkiler ekseninde antropolojik çıkarımlarla ele alınmıştır. Seyahatnamenin siyasi yönden esas odağında, yani diplomatik çerçevesinde Abbâsîler ve Bulgarlar olmak üzere iki farklı figürü bulunmasıyla birlikte, satır aralarında gizlenmiş bazı temalara ulaşmak mümkündür. Anlatım özellikle Abbâsî bürokratik geleneğinin, rüsum ve diplomasi kurallarının kısa bir panoramasını sunmakta, ayrıca Hilafetin idarî zafiyetinin yansıdığı kısımlarda çeşitli olguları takip

<sup>1</sup> Bağdat ile ilgili İslâm coğrafyacıları detaylı bilgiler vermekle birlikte en ilginç detaylar seyyahlar tarafından nakledilmiştir. Mesela iki Yahudi gezginin Bağdat gözlemleri dikkat çekicidir (bk. Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya Ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 61-70.

<sup>2</sup> Tacirler geçtikleri bölgelerde alışverişlerini gündüz vakitlerinde yapmak zorunda oldukları için gece bir ulaşım sürecini kapsamaktaydı. Muhtemelen gecenin belli aralıkları özellikle de akşamın bitimi ve gün ağarmasına yakın vakitler dinlenme saatleri olarak kullanılmıştır.

<sup>3</sup> Ahmad İbn Fadlân, *Mission to the Volga*, çev. J. E. Montgomery, (New York: New York University Press, 2017), XIX. İbn Rüsteh'in (ö. 300/913'ten sonra) Anadolu ve İstanbul ile ilgili rivayetleri aktardığı Hârûn b. Yahyâ buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Rumlar tarafından Askalân'da esir edilen Hârûn b. Yahyâ deniz yoluyla İstanbul'a getirilmiş, burada bulunduğu süre boyunca Bizans İstanbul'u ve saray hayatı ile ilgili gözlemlerini aktarmıştır. bk. İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, çev. Ali Fuat Eker, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 138. Ayrıca Mahmud İbrahim, Orta Çağ Doğu ve Batı ticaret hayatıyla ilgili önemli bir mukayese yapmıştır. Buna göre, Batı'da tacirler "tozlu ayaklar" diye küçümsenip, nefret edilen bir zümre gibi görülürken Doğu'da tacirler özgür ve devlet desteği gören, hatta Mekke şehir devletinde gerçekleştiği gibi lider konumuna yükselebilen kişiler olmuşlardır. Ayrıca bunlara İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren "İbnü's-Sebil" statüsünde belli anlaşmalar kapsamında can ve mal güvenliği sağlanmıştır (Mahmud İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslam*, çev. Merve Tosun, (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021), 20, 166.

<sup>4</sup> *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013), 8-9, 12, 32.

<sup>5</sup> İbn Fadlân'ın anlattıklarının gerçekle örtüşmeyen bir kısmının tahliline yönelik çalışmalar olmuştur (bk. Sefer Solmaz, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne Göre İtil Bulgarları*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018), 80-83. Diğer yandan İbn Fadlân'ın yolculuğa çıkmadan önce Türkler ve Bulgar ülkesiyle ilgili bazı bilgiler aldığı anlaşılmaktadır. Kendisi seyahatnamesinde geriye dönük bu tarz bilgileri zikretmektedir. İbn Fadlân, *Seyahatname*, 32.

etmeye yeterli bilgiler içermektedir. Ama konuyla ilgilenen araştırmacılar, geçtiğimiz yüzyılın ortalarına kadar kayıp olan bu önemli seyahatnamenin meşhur Türkolog Zeki Velidi Togan (ö. 1970) tarafından keşfedilmesinin de etkisiyle genellikle Türkler ve Türk ülkeleri ile ilgili kısımlarına yoğunlaşmışlardır. Son derece önemi haiz bu eser, umumiyetle Türk Tarihi çerçevesi içerisinde ele alınmış, Abbasîlerle ilgili malumatlar değerlendirmeye tabi tutulmamıştır veya çok yüzeysel boyutta sınırlandırılmıştır<sup>6</sup>. Dolayısıyla aşağıdaki kısımlarda söz konusu problematik, seyahatnamenin içeriğinden elde edilen kısa bilgilerle çözümlenmeye çalışılacaktır.

### Abbâsî Diplomatik Bileşenleri

İbn Fadlân ve elçilik heyetinin Bulgar ülkesine doğru yola çıktığı zamanlarda Muktedir-Billâh'ın halifeliğindeki Abbâsî Devleti elçi, mektup ve hediye bağlamında bir diplomasi faaliyeti yürütmekteydi. Aynı şekilde Bağdat'a farklı memleketlerden gelen elçiler de bu üç hususa dikkat etmekteydiler. Mesela 305/917 senesinde Bağdat'a Bizans İmparatorluğu tarafından esir değişimi için gönderilen elçiler, Abbâsîler açısından ihtişam barındıran ilginç kabul merasimleriyle bu duruma en iyi örnek olarak dikkat çekmektedirler<sup>7</sup>. Muhtemelen İbn Fadlân'ın da yakından gözlemlediği bu ziyaret esnasında Abbâsîler, dönemin veziri İbnü'l-Furât'ın (ö. 312/924) organizasyonlarıyla güç ve zenginlik imgesi içerisinde elçileri ağırlamışlardır. Bağdat'a geldiklerinde karşılama töreni ve Abbâsî sarayları karşısında hayranlık içerisinde kalan iki Bizans elçisinin bu ziyaretleri çağdaş ve muahhar kaynakların fazlasıyla dikkatini çekmiştir. Bizanslı elçilerin İbnü'l-Furât'ın organizasyonu ile karşılaşma ve ağırlanma merasimi Abbâsî diplomasisi ve rüsum gelenekleri açısından son derece önemli bir örneği teşkil etmektedir<sup>8</sup>. Aşağıda görüleceği üzere benzer bir duruma, 309/921 senesindeki Abbâsî elçilik heyetinin yol boyunca uğradıkları mahalli hanedanlıklarda ve Bulgar ülkesindeki ziyaretlerinde de rastlanılmaktadır.

### Elçi

Orta Çağ'da olumsuz birkaç istisna haricinde umumiyetle seyahatleri boyunca korunan bir birey tipolojisini oluşturan elçiler, çeşitli memleketlere diplomatik amaçlarla görevlendirildiklerinde bazı özelliklere mündemiç olma şartlarına da sahiptiler. Elçi teatilerinden anlaşıldığı kadarıyla fakih-hâtip özelliklerine vukûfiyetleri ve âlim figürüyle tanınmaları bu husustaki anahtar bağlamı oluşturmaktadır. Abbâsîler ve tâbi devletlerde elçilerle ilgili çok sayıda örnek olduğu bilinmektedir. Bizans'a gönderilen Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (ö. 403/1013)<sup>9</sup>, istihbarat için Selçuklulara giden Ali b. Muhammed el-Maverdî (ö. 450/1058)<sup>10</sup>, Türkiye Selçuklularına gelen Şehâbeddin Sühreverdî (ö. 632/1234)<sup>11</sup> gibi âlim, tacir ve sufi olan elçileri Orta Çağ için bu hatta yerleştirmek mümkündür. Elçi veya elçiler diplomasinin ilkeleri gereği siyasi bir görevi ifa etmişlerdir. Fakat Abbâsî sarayından İdil Bulgarlarına giden elçilerin bir kısmının siyasi vazifelerinin yanı sıra birçok farklı görevi yerine getirmek için mütehasıs kimselerden seçilmiş olmaları dikkat çekicidir.

Seyahatnameye göre, Abbâsîler ile İdil Bulgarlarının ilişkilerinin başlangıcına bakıldığında, Bulgarların hükümdarı İlteber Almış Han'ın daha önce en az iki defa Bağdat'a elçi göndermiş olduğu karşılıklı ilişkilerin seyrinden anlaşılmaktadır. Müslüman tacirlerin kuzeyde Baltık ülkelerine kadar faaliyet ağlarını genişletmeleri İdil Bulgarları arasında Hilafet ve İslâmiyet'in tanınmasında şüphesiz ciddi bir etki göstermiştir<sup>12</sup>. Halife Me'mûn zamanından (198-218/813-833) itibaren Bulgarların İslâmiyet'i öğrenme çabası İbn Fadlân'ın ziyaretine kadar devamlılık göstermiştir. Hatta Halife Me'mûn'a atfedilen *Cevâbi Meliki'l-Barğar/Bulgar* isimli kitap büyük bir olasılıkla diplomatik bir gerekçeyle yazılmıştır<sup>13</sup>. Ayrıca İlteber

<sup>6</sup> Bu hususu İbn Fadlân ve seyahatnamesi ile ilgili yazılan ansiklopedi maddelerinde de görmek mümkündür. Bk. Zeki Velidi Togan, "İbn Fadlân", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 730-32; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 477-79.

<sup>7</sup> Ebü'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü Dâri'l-Hilâfe*, thk. Mîhâil Avvâd, (Beyrût, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1986), 13-14; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 53; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, c. 18, (Beyrût, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1995), 75; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, c. 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 248.

<sup>8</sup> Abdullah Burgu, *Abbâsî İmparatorluğunun Çöküşü (Vezir İbnü'l-Furât Ailesinin Politikaları ve İktidar Kavgaaları)*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2024), 196-97.

<sup>9</sup> Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, c. 3, (Beyrût: Dâru'l-Arabî'l-İslâmî, 2002), 364.

<sup>10</sup> Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 1:299.

<sup>11</sup> Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 351.

<sup>12</sup> W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 60; Gene W. Heck, Şarلمان, *Hız Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri*, çev. Öznur Özdemir, (İstanbul, Albaraka Yayınları, 2022), 202.

<sup>13</sup> Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Komisyon, (İstanbul, Çıra Yayınları, 2017), 301.

Almış Han'ın sarayında Bağdat'tan gelen bir terzisinin bulunması<sup>14</sup> hükümdarın, Abbâsî Hilafeti ve İslâm devletleriyle ilgili bazı bilgileri bu zanaatkârdan öğrendiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Dönemin çağdaş müelliflerinden Mes'ûdî (ö. 345/956), Bulgar Hanı'nın 310 yılından sonra gördüğü bir rüya üzerine harekete geçtiğini ve hacca giden oğlunun geri dönüşte Bağdat'tan halife adına sancak, hediye ve bir ahitname götürdüğünü zikretmiştir<sup>15</sup>. İlteber Almış Han'ın hangi duygularla böyle bir teşebbüste bulunduğunu tahlil etmek güç ise de onun bazı duyularla bir planlama yaptığı açık bir tasviri mümkün kılmaktadır. O, iki devlet arasındaki mesafeyi ve Abbâsî askerî gücünü iyi çözmüş görünmektedir. Nitekim İbn Fadlân'a bu hususta bazı hatırlatmalar yaparak, esas arzusunun Abbâsî halifesinden gelecek bir askerî yardım olmadığını ifade etmiştir. İbn Fadlân, hükümdarın halifeye mektup yazmasının esas nedenini, Hazar hakanının hükümdarın kızına tasallutta bulunması ve bunun için helal ve bereketli görülen halifenin parasıyla<sup>16</sup> bir kale inşa edilmek istenmesi şeklinde açıklamaktadır<sup>17</sup>. Ayrıca Peçeneklerin 303/915 yılında Rus Knezi İgor ile yaptıkları barış, Bulgarların yaşadığı bozkırları savunmasız bırakmıştı. Geçim kaynakları yağmacılık olan Peçenekler Don ve Azak havzasındaki birçok yerleşim yerini tehdit etmekteydiler<sup>18</sup>. Muhtemelen İdil Bulgarlarının İslâm devletleri içerisinde bir hami arayışının önemli bir sebebi de bu tehditler karşısında ittifak bulma maksadına dayanmaktaydı. Dolayısıyla Abbâsî Hilafeti ve İdil Bulgarları arasında gerçekleşen diplomasi, simgesel bir boyutta sonuçlanmıştır. Böylece ilk defa herhangi bir İslâm ülkesine kara sınırı bulunmayan bir Türk devleti, özellikle Mâverâünnehir'in İslâmlaşma sürecinin aksine fütihat dışı bir eylemle yani diplomasi yoluyla İslâmiyet'i kabul etmiştir<sup>19</sup>.

İlteber Almış Han'ın elçisi ve mektubunun Abbâsî sarayına ulaşması sonucunda, Halife Muktedir-Billâh'ın hâcibi Nezîr el-Hürremî tarafından Bulgar ülkesine gidecek bir elçilik heyeti tesis edilmişti. Heyetin içinde fakih, muallim, kâtip, tercüman, heyet reisi ve koruma ile hizmetçilerin yer alması tam teşekküllü bir diplomasi isteğini yansıtmaktaydı. Esas maksat İlteber Almış Han'ın talebi üzerine İslâmiyet'in öğretilmesi olduğundan heyet içerisinde yer alacakların her biri kendi alanında ihtisas sahibi kimselerdi. Diğer yandan Bulgarların başkentinde daha önceden açılan mescit ve mekteplerin varlığı<sup>20</sup> heyet içerisindeki muallime de açıklık getirmektedir. Çünkü Bulgarlarda İslâm dininin öğretilmesi ve yaygınlaşması uzun bir zaman boyunca mektepler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bulgar Hanı şimdi halifeliliğin onayı ile resmî bir şekilde İslâmiyet'in kabulünün duyurulmasını istemişti. İbn Fadlân'ın yolculuğa çıkma maksadıyla ilgili kaydı bunu teyit etmektedir. Nitekim Fransız oryantalist J-P. Roux, "*İbn Fadlân yolculuğunun nedenini yazdığı için övgüyü hak eder.*" diyerek İbn Fadlân'ın bu seyahatin sebeplerini açık bir şekilde belirtmesine vurgu yapmıştır<sup>21</sup>.

Elçilik heyeti Tigin et-Türkî, Sevsen er-Rassî, Sevsen er-Rassî'nin bir akrabası, Bars es-Saklâbî, İbn Fadlân, tercüman ve korumalardan meydana gelmekteydi<sup>22</sup>. İsimleri geçen elçilik heyetinden fâkih, muallim ve hizmetçiler Cürcaniye'ye geldiğinde Türk ülkelerine girmekten korkarak, bu şehirde kalmışlardır<sup>23</sup>. Yola devam edenlerden İbn Fadlân, Tigin et-Türkî, Sevsen er-Rassî ile akrabası, Bars es-Saklâbî ve tercüman İdil Bulgarlarının sarayına ulaştıklarında tüm resmî merasimleri ve müzakereleri yerine getirdikten sonra Abbâsîler ve Bulgarlar arasında bir anlaşma yapılmış ve bunun neticesinde Bulgarlar, Abbâsî hâkimiyetini tehdit eden Hazarlara karşı Sâ mânîlerin de yer aldığı bir ittifaka dâhil olmuşlardır<sup>24</sup>.

Tercümanlar, Abbâsî diplomasisinin bir başka önemli bileşeni olarak sıklıkla kaynaklara yansımışlardır. Mesela bu seyahatin gerçekleştirildiği zamana yakın bir geçmişte, 305/917 senesinde Bizans elçilik heyetinin Bağdat'a geldikleri esnada ve Bizans-Abbâsî sınırından<sup>25</sup> girdikleri müddet boyunca onlara Yûsûf isminde bir tercüman eşlik etmişti<sup>26</sup>. Fakat İbn Fadlân,

<sup>14</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 27.

<sup>15</sup> Ebûl-Hasan Ali b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, çev. Mehmet Salih Geçit, c. 1, (Ankara: Okulu Yayınları, 2023), 223.

<sup>16</sup> S. Solmaz, bu paranın o dönemde inşa masraflarını karşılamayacağını hesaplamıştır. Bk. Solmaz, *İtil Bulgarları*, 66. Dolayısıyla halifeden ısrarla para istenmesinde maddi ve sembolik bir katkı amaçlandığı görülmektedir.

<sup>17</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 37.

<sup>18</sup> Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 113.

<sup>19</sup> Nesimi Yazıcı, "İdil (Bulgar) Hanlığında İslâmiyet", içinde *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel ve Diğerleri, c. 5, (Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 395.

<sup>20</sup> İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefise*, 160.

<sup>21</sup> Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006), 240.

<sup>22</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 8. James E. Montgomery, yayınladığı İbn Fadlan seyahatnamesinin girişinde yukarıda ismi geçen heyet üyelerinin kısa bir tanıtımını yapmaktadır. Bk. Ahmad İbn Fadlân, *Mission to the Volga*, XX-XXIII.

<sup>23</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 8.

<sup>24</sup> İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2014), 411.

<sup>25</sup> Abbâsîlerle Bizans İmparatorluğu arasında 334/946 senesine kadar on iki defa esir değişimi gerçekleşmiştir ve her defasında iki devlet

elçilik heyeti içerisindeki tercümanın ismini zikretmemiş, bu konuda sadece Bulgarların sarayında tercümanın İlteber Almış Han'ın diyaloglarını Arapçaya çevirdiğini belirtmiştir<sup>27</sup>. Muhtemelen bu tercüman, her iki tarafın anlaşmasını kolaylıkla sağlayabilecek niteliklere sahip, Bağdat'ta yaşayan Türk menşeiili biriydi.

Diğer yandan elçilik heyetinin içerisinde isimleri zikredilen kimselerin Türk menşeiili olmaları, Halife Me'mûn döneminden itibaren devam eden bir sürecin sonucu olarak dikkat çekmektedir. Türkler, Muktedir-Billâh'ın hilafetinde saray içerisindeki nüfuzlarını Abbâsî merkez ordusunun başkomutanı Mûnisü'l-Muzaffer'in (ö. 321/933) askerî başarıları ve halife üzerindeki etkisine borçluydular<sup>28</sup>. Dolayısıyla heyetin hazırlanmasında Türk ülkelerini ve İdil Bulgarlarını yakından tanıyan kimseler kadar Abbâsî sarayını adeta tahakküm altına alan Türk bürokrasisi de etkili olmuş görünmektedir.

### Mektup

Abbâsîler, dönemin diğer devletleri gibi mektup ve inşâ gibi yazım, tayin, ilga, azl ve emir ihtiva eden kapsamlı bileşenleri idarî sistemlerinde yaygın bir şekilde kullanmışlardır<sup>29</sup>. İbn Fadlân'ın yaşadığı dönemde Resâil Dîvânı bu yazışma işlerini yerine getiren bir devlet dairesiydi<sup>30</sup>. Aynı zamanda yazı çeşitlerine vakıf meşhur kâtipler vardı ki İbn Sevâbe (ö. 305/918'den sonra) ile İbn Mukle (ö. 328/940) bunların en meşhurlarından bireriydiler. Bu kâtiplerden birincisi; Hâmid b. Abbas (ö. 311/923), İbnü'l-Furât ve Ali b. İsâ (ö. 334/946) gibi zamanın vezirlerinin azl ve tayin mektuplarını kaleme almıştı. Eyaletlere gönderilen ve çeşitli emirler içeren mektupları da aynı kâtip yazmaktaydı<sup>31</sup>. Diğerleri ise daha sonra vezaret makamına geçecek kadar nüfuza sahip olmuş ve aynı zamanda hat sanatında üstâd kabul edilmişti<sup>32</sup>. Muhtemelen söz konusu diploması trafiğinde de Dîvânü'r-Resâil kâtipleri yoğun bir mesai harcamışlardır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere çok sayıda mektubun kaleme alındığı bilinmektedir.

Heyetin görevi sadece bir elçilik vazifesi olmasına rağmen İbn Fadlân'ın seyahatnamesinde sayısı yedi olarak bilinen ve çeşitli muhtevaya sahip farklı mektuplar zikredilmektedir. Müellif bizzat kendisi halife tarafından İlteber Almış Han'a yazılan mektubu teslim etmekle görevlendirilmiştir. Seyahatnameye yansıyan mektuplar ise şu şekildedir:

a. İlteber Almış Han tarafından Halife Muktedir-Billâh'a, Bulgar elçisi Abdullah b. Baştu el-Hazarî tarafından getirilen mektup.

b. Muktedir-Billâh tarafından İlteber Almış Han'a yazılan ve İbn Fadlân'a zimmetlenen mektup.

c. Muktedir-Billâh tarafından Sâmânî emiri Nasr b. Ahmed'e heyete gereken kolaylığı sağlanmasını isteyen mektup.

d. Harezmi Muhammed tarafından Bağdat'a gönderilmek istenen mektup.

e. İlteber Almış Han'dan dönemin veziri Hâmid b. Abbas'a, elçi Abdullah b. Baştu el-Hazarî tarafından getirilen mektup.

f. İlteber Almış Han'dan Nezîr el-Hüremî'ye, elçi Abdullah b. Baştu el-Hazarî tarafından getirilen mektup.

g. Nezîr el-Hüremî tarafından Oğuzların sübaşısı Etrul'a gönderilen mektup<sup>33</sup>

Zikredilenlerin haricinde bir de bilinmeyen mektuplar vardı ki, bunlar muhtemelen bir haberci tarafından şifahi veya gizli bir şekilde yazılı olarak muhataplarına ulaştırılmıştı. Mesela o esnada hapis hayatı yaşayan eski vezir İbnü'l-Furât, Bulgarlara götürülmek üzere 4000 Müseyyebî dinarın<sup>34</sup> temini için el değiştirilmesi planlanan Ertehuşmişen çiftliğindeki

---

arasında çeşitli diplomatik müzakereler yapılmıştır. Genellikle Mersin yakınlarındaki Lâmes'te iki devletin esir değişimleri gerçekleşmiştir. Bk. Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 80.

<sup>26</sup> İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 53.

<sup>27</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 24, 25.

<sup>28</sup> Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazıl İbrahim, (Kahire: Dâri'l-Ma'rif-i Mısır, 1960), 108; Hugh Kennedy, *Halifelerin Orduları İlk İslâm Devletlerinde Ordu ve Toplum*, çev. Doğan Mert Demir, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 248-49.

<sup>29</sup> Dîvânü'r-Resâil, İbn Sevâbe isimli bir kâtibin yazdığı tayin mektupları eyaletlere gönderilmekteydi. Bu iş İbn Sevâbe'nin ailesi tarafından uzun yıllar boyunca yapılmıştır. Yine aynı aileden "Sâhib-ü Dîvânü'r-Resâil" adıyla işleri yöneten Ahmed b. Muhammed b. Sevâbe, Râzi-Billâh zamanında Bizans ile yapılan mektuplaşmaları da kaleme almıştır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân Abbâs, c. 7, (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 80.

<sup>30</sup> Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 47.

<sup>31</sup> Ebü'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, (Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958), 36; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 230.

<sup>32</sup> İbn Nedîm, el-Fihrist, 79-80; İbnü't-Tiktakâ, *Kitâbü'l-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016), 193.

<sup>33</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 16.

<sup>34</sup> İbn Fadlân, bu paranın Ğıtrîfi altını da olabileceğini belirtmiştir (İbn Fadlan, *Seyahatname*, 16-17). Ğıtrîfi dinar en-Nerşahî'nin (ö. 348/959) belirttiğine göre halife Harunürreşid'in dayısı ve Horasan emiri olan Ğıtrîf b. Atâ zamanında gümüş paranın yerine kullanılmak

Hıristiyan kâhyası Fadl b. Mûsa'ya bir haber göndermiş olmalı ki, heyet gelince parayı vermemek için hile tertip etmeyi başarmıştı. Buhara'da Sâ mânî sarayında, çiftliğin Fadl b. Mûsa'dan alınarak, Ahmed b. Mûsa el- Harezmi'ye verilmesini içeren Muktedir-Billâh'ın mektubu hükümdara okunmuş ancak durumu öğrenen kâhya, Bağdat'tan heyetten üç gün sonra yola çıkan Ahmed b. Mûsa el- Harezmi'yi, Serahs ve Beykend şehirlerine kadar uzanan Horasan yolundaki güvenlik işlerinde sorumlu şurta<sup>35</sup> tarafından tutuklanmasını sağlamıştır. Heyet Buhara şehrinde, paranın çiftlikten tedariki için beklemesine rağmen Fadl b. Mûsa, İdil Bulgarlarının elçisi Abdullah b. Baştu el-Hazarî ile de anlaşarak, kış bastırmadan bir an önce heyetin Türk ülkelerine doğru ilerlemesini başarmıştır<sup>36</sup>.

Abbâsî hilafet idaresinin kontrol zafiyetine işaret eden bir husus olarak Nezîr el- Hüremî'nin saraydaki gücü mektuplardan anlaşılmaktadır. İlteber Almış Han'ın mektubu onu muhatap alıp, bazı istekleri dile getirmekteydi. Bundan dolayı mahalli yönetici Harezmi Muhammed, İlteber Almış Han'ın Halife yerine hâcib ile yazışmasından yola çıkarak, onun tarafından kandırılmış olduğunu söylemişti<sup>37</sup>. Ayrıca Sübaşı Etrul'un Nezîr el-Hüremî tarafından gönderilen ve İbn Fadlân tarafından sübaşıya okunan mektuba cevaben; *"ne yapacağımı sultana [Muktedir-Billâh] yazarım."*<sup>38</sup> dediği ama gönderildiğine dair bir detay bulunmayan bir mektup daha söz konusudur.

Mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla halifenin otoritesinin ötesinde vezirler ve kâtipler söz sahibi gibi davranmışlardır. Her birinin muhatap devlet adamlarına yönelik yazışmaları İbn Fadlân'ın risalesindeki önemli ayrıntıları içermiştir. Bu çok yönlü mektuplaşmalar, Abbâsî sarayında kâtip, hâdim ve vezir sınıfından üst düzey bürokratların etkinliğinin derecesini göstermektedir.

### Hediye

Diplomasi geleneğinde elçiler genellikle vazifeleri gereği diplomatik ilişkilerin seyrine sadık kalarak kendilerini görevlendiren sultan veya hükümdarın mektubunu, taleplerini veya arzlarını muhatabına iletmekle mükelleflerini yerlerine getirmişlerdir. Fakat Abbâsî-İdil Bulgarları ilişkisinde hazırlanıp, Bulgar sarayında İlteber Almış Han'a ve yol boyunca ziyaret edilen yöneticilere sunulan hediyeler, bu işi biraz daha farklı boyuta taşımıştır. Bu durum, aşağıda görüleceği üzere Abbâsî yönetiminin o dönemki sosyal yaşamı ile doğrudan ilgiliydi. Halife ve vezir başta olmak üzere saray ileri gelenleri ince zevklere sahip bir şekilde, mücevher ve güzel koku gibi birçok emtiyaya tutku derecesinde bağlılık göstermekteydiler<sup>39</sup>.

Heyet ilk hediye takdimini Oğuzların ülkesine girdikleri zaman gerçekleştirmiştir. İdil Bulgarlarıyla temasta önemli bir yeri olduğu görülen Nezîr el-Hüremî, heyete Bağdat'tan çıkmadan önce Oğuzların sübaşısına verilmek üzere bir hediye teslim etmiştir. Onun, Sübaşı Etrul'a gönderdiği mektup ve 50 dinar ile birlikte hediyelik deri, koku, kumaş elbise gibi değerli emtianın<sup>40</sup> bir saray hâcibinin görevini ve bütçesini aşmaktadır. Ancak bu vasıta ile Nezîr el-Hüremî, Sübaşı Etrul'u İslamiyet'e intisaba çağırması, böyle bir sorumluluğa sahip gibi çaba göstermiştir. Diğer yandan Sübaşı Etrul'a hediyeler teslim edildiğinde, karısı bu hediyelerin bir kısmını, *"Bunlar, Arapların Etrul'un babası el-Katğan'a verdiği hediyelerdir."* diyerek bir çukura gömerek<sup>41</sup>, toplumunun eskatolojik geleneğini yansıtan davranışlarda bulunmuştur. Böylece Oğuzlar arasında, *"Araplar"* nezdinde Abbâsî Hilafetinin temsil ettiği saygınlık algısı da seyahatnameye yansımıştır.

Bulgar Hanlığına götürülmek üzere Abbâsî sarayında hazırlanan hediyeler arasında tâbiyet sembolleri içeren eşyaların da bulunması, diplomatik ilişkilerin himayeci bir statüde ilerlediğini göstermektedir. Bu anlamda İlteber Almış Han'ın atına eyer gönderilmiş, törenle kendisine Abbâsîlerin hâkimiyet sembollerinden siyah hil'at ve siyah bir sarık kuşandırılmıştır<sup>42</sup>. Fakat törenden üç gün sonra İlteber Almış Han, kendince daha önemli bir detaya takılarak, halife tarafından gönderilen paranın bir an önce takdimini istemiştir. Heyetin yanlarında parayı getirmediğini duyunca kızıp, hediyeleri kendi elçisinin de getirebileceğini söyleyip, heyet üyelerini halifeye ihanetle suçlamıştır. Seyahatnamede geçen aşağıdaki pasaj İlteber Almış Han'ın, Muktedir-Billâh'ın gönderdiği paraya verdiği önemi ve halifenin kendisine duyduğu hürmeti açık bir şekilde

---

üzere tabedilen ve çeşitli maden alaşımlarından oluşan paraydı. Başlangıçta 6 Gıtrîf 1 dirheme eşitti ama zamanla gümüş karşısında belli bir seviyeye ulaşmıştı. Bk. *Nerşahi'nin Târîh-u Buhârâsı*, çev. Abdullah Duman, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 271-72. Her iki para türü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 226-228.

<sup>35</sup> Geniş bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/surta>

<sup>36</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 5.

<sup>37</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 6.

<sup>38</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 17.

<sup>39</sup> Sâbi, *el-Vüzerâ*, 17; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 110.

<sup>40</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 18.

<sup>41</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 16.

<sup>42</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 21.

göstermektedir:

“...tercümana ‘Ona söyle! Biliyorsun Halife benim üzerime bir ordu gönderse bir şey yapabilir mi?’ dedi. ‘Hayır, yapamaz’ dedim. ‘Ya Horasan (Sâmânî) hükümdarı?’ dedi. Yine ‘Hayır yapamaz’ dedim. ‘Bunun sebebi aramızdaki mesafenin uzaklığı ve aramızda bulunan kâfir kabilelerin çokluğu değil mi?’ dedi. ‘Evet, öyle’ dedim. Tercümana ‘Ona söyle, Vallahi ben bu kadar uzak yerde olmama rağmen benden halifeye sevmediği bir şey ulaşır da aleyhimde beddua eder, bu kadar uzaklığa rağmen, beni mahveder diye korkuyorum. Siz ise onun ekmeğini yiyor, elbisesini giyiyor, onu her gün görüyorsunuz. Bununla beraber, sizi bizim gibi zayıf bir kavme yardım için gönderdiği kısa bir müddet içinde ona ihanet ediyorsunuz...”<sup>43</sup>

Abbâsîlerin eski veziri İbnü'l-Furât'ın Ertehuşmîsen çiftliğini yöneten kâhyası Fadl b. Mûsa'nın paranın toplanmasını engellemek maksadıyla giriştiği işleri de öğrenen İlteber Almış Han, böylece heyeti her gün gördükleri ve sürekli yanında oldukları Muktedir-Billâh'a hep birlikte komplo kurmakla itham etmiştir<sup>44</sup>. İlteber Almış Han, muhtemelen bu olaylar yaşanırken, Fadl b. Mûsa ile heyetin müşterek bir hileyle parayı çaldıklarını düşünmüştü. Hatta Halife'nin bu zahmetli yolculuğa çok masraf yaptığını hatırlatarak, İbn Fadlân'a tercüman aracılığıyla şu ifadeleri söylemiştir: “...Beni esir etmek isteyen Yahudilere (Hazarlar) karşı korunacak bir kale inşa etmem için bu parayı getirmeniz uğrunda efendim Halife size çok para harcadı...”<sup>45</sup>

Bulgar sarayında halifenin mektubu okunduktan sonra, parfüm, elbise ve hükümdarın hanımına gönderilen inciler sunularak, bu hanıma herkesin huzurunda İbn Fadlân tarafından hilat giydirilmiştir<sup>46</sup>. Bu ve yukarıda anlatılan olaylar, İbn Fadlân'ın çok üst düzey bir yetkiyle heyetin içerisinde yer aldığını gösterirken, Abbâsî kâtiplerinin diplomatik faaliyetlerde faal olarak yer alabilecek bir eğitim ve tecrübe sürecinden geçtiklerini de kanıtlamaktadır.

Abbâsî sarayının tıp ve eczayla ilgili şöhretinin de bu seyahate yansımalarını söylemek mümkündür. Bulgar hükümdarı İlteber Almış Han, saray hâcibi Nezîr el-Hüremî'ye gönderdiği mektupta bazı ilaçlar istemiş ve bunları teslim etmek için yine İbn Fadlân görevlendirilmiştir<sup>47</sup>.

Diğer yandan tehlikeli ve uzun süren yolculuk boyunca bazı tehditler karşısında tedbir amacıyla hediye takdim edildiği de İbn Fadlân tarafından belirtilmiştir. Mesela Sübaşı Etrul'un elçilik heyetini öldürme teklifinde bulunan adamları Tarhân, Yînâl ve İlğuz'a; Merv kaftanı, iki parça çuha, birer gömlek giydirilmiş ve ayrıca bunlara karabiber, karaca darı ve ekme verilmiştir<sup>48</sup>. Dolayısıyla ilgili kimselere hazırlanan hediyeler içerisinde ince işçilikler isteyen değerli emtia bulunduğu görülmekte ve aynı zamanda elçilik heyetinin yüksek meblağlar tutan hediyelerin muhafazasında da güçlükler yaşadıkları anlaşılmaktadır. Mesela heyet üyeleri, Bağdat'tan hareketle İran coğrafyasına geçtiği güzergâhta Damgan'da, Abbâsîlere başkaldıran Zeydîlerin lideri Hasan b. Kâsım ed-Dâî'nin (ö. 316/928) kumandanı İbn Karin ile karşılaşarak kılık değiştirmek suretiyle yollarına devam etmişlerdir<sup>49</sup>.

### Abbâsî Bürokratik Geleneğine Yönelik Ayrıntılar

Bulgar elçilik heyetinin gönderilmesinin kararlaştırıldığı zamanlarda Abbâsî yönetim mekanizması idarî ve malî bir kriz ortamı içerisinde bulunmaktaydı. Hilafet idari açıdan vezaret rekabetleri ve müsadere gibi çeşitli meselelerle uğraşmakta; saray entrika ve muâmere (المؤامرة) adı verilen komploların zirve yaptığı bir konumdaydı<sup>50</sup>. Buna rağmen Abbâsî Hilafeti hâlâ çok güçlü bir şekilde Müslüman hanedan ve devletler için mühim bir meşruiyet kaynağı olmayı koruyordu. Bulgarlar da dönemin siyasi özelliğine uygun bir tasavvurla müstakil bir devletin temellerini atma yolunda Abbâsîlerle diplomatik ilişkileri başlatmışlardı<sup>51</sup>. Nitekim yakın coğrafyalarında bulunan Suvar kavmine ittifak teklifi gönderen İlteber Almış Han, İbn Fadlân'ın da bizzat şahitlik ettiği; “Allah bana İslamiyet'i, Emîrü'l-Müminin'in devletini ihsan etti. Ben, halifenin hizmetkârıyım. Bu millet hükümdarlığı bana verdi. Kim bana karşı gelirse onun karşısına kılıçla çıkarım.”<sup>52</sup> şeklindeki meydan okumasını, söz konusu meşruiyetin bir sonucu minvalinde dile getirmiştir. Bu derece itibar ve meşruiyet kaynağına rağmen Abbâsîler, aşağıda görüleceği üzere kendi iç bünyelerindeki meselelerin çözümünde yetersizliklerle boğuşmaktaydılar.

<sup>43</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 25-26.

<sup>44</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 25.

<sup>45</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 25.

<sup>46</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 22.

<sup>47</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 2.

<sup>48</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 18.

<sup>49</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 3.

<sup>50</sup> Burgu, *Abbâsî İmparatorluğunun Çöküşü*, 216, 227.

<sup>51</sup> Koç, *İdil Bulgarları*, 147-148.

<sup>52</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 35.

### İdarî Mekanizmanın Durumu

İbn Fadlân, aslında çökmüş bir vaziyette bulunan Abbâsî idarî mekanizmasının detaylarına yönelik doyurucu bir bilgiye yer vermemiştir. Hâlbuki Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (ö. 369/979-80), tam da bu dönemde kâtipler arasında yaşanan kavgaları ve ağır mali buhranı işaret ederek çöküş senesi anlamına gelen “*senetü'd-damâr*”<sup>53</sup> tabirini kullanmıştır. Fakat İbn Fadlân'ın kısaca değinip geçtiği bir olay heyetin misyonu ile yakından ilgili olduğu için Abbâsî sarayında yaşanan kavgaların ipucunu çözme imkânını sağlamaktadır.

Dönemin muhtelif kaynaklarının verdiği bilgiye göre, malları müsadere edilmeye çalışılan ve hapsedilen eski vezir İbnü'l-Furât, İdil Bulgarları ile gerçekleştirilen bu önemli münasebete müdahalede bulunmuştur. Hatırlanacağı üzere Bulgar sarayında heyetin hediyeleri takdimi esnasında hükümdar ve diğer devlet adamlarının en fazla önemsendiği unsur halifenin göndereceği paraydı. Söz konusu paranın tedariki konusunda Abbâsî sarayında da önemli bir problemle yüz yüze gelindiği anlaşılmaktadır. Bu durumda İlteber Almış Han'a verilmesi planlanan 4.000 dinarın İbnü'l-Furât'ın çiftliğinden tahsil edilmesi tesadüfi bir karar olmamıştır. O sırada, yaklaşık beş senedir sarayda küçük bir hücrede kalarak hapis hayatı yaşayan İbnü'l-Furât uzun süren mahkemeler sonucunda zimmetine para geçirmekle suçlanmıştı. Kendinden para çıkarmak için Vezir Hâmid b. Abbas ve mali konulardaki yardımcısı Ali b. İsa işkence dâhil her yolu denemişler fakat sonuç alamamışlardı<sup>54</sup>. Böyle bir amaç için az da olsa, müsadere ile başaramadıklarını sembolik olarak çiftliğinden almayı düşünmüşlerdir. Fakat İbnü'l-Furât'ın ustaca manevraları nedeniyle istediklerine ulaşamamışlardır ve böylece halife ve vezir, tutsak bir devlet adamına dahi söz geçirememişlerdir. Eski vezir, hapiste olmasına rağmen saray içinde ve dışındaki güçlü ilişki ağıyla Hive yakınlarında bulunan çiftliğinin kâhyasına haber göndermeyi başarmıştır<sup>55</sup>.

Diğer yandan seyahatnameden anlaşıldığına göre, Sâ mânîler gibi mahalli hanedanlar ve bazı yerel beyler, Abbâsîlerin Bulgarlar ile olan münasebetini şaşkınlıkla karşılamışlardır. Mesela Oğuzlardan Küçük Yinâl, böyle bir işin mümkün olamayacağını belirtmiş,<sup>56</sup> Oğuz sübaşısı Etrul'un komutanlarından Tarhân ise kendileri ve babaları zamanında halifenin elçisinin ülkelerinden geçmediğini, bunun halife tarafından planlanan bir hile olduğunu düşünmüştür<sup>57</sup>. Aynı komutan, bunun Hazarları kendilerine karşı kıskırtma amacıyla yapıldığını ve heyetin öldürülmesi gerektiğini söylemiştir. Heyet burada yedi gün kalmış ve bir ara onların tutsak edilib, Hazarlarla esir değişimi yapılmakta kullanılmaları dahi teklif edilmiştir<sup>58</sup>.

Bir zamanların güçlü hilafet merkezinden gelen görevlilerin bu derece küçümsenmesinin en büyük sebebi Muktedir-Billâh'ın hilafetinde ciddi bir yoğunluk kazanan siyasi, idari ve mali gerilemenin bir neticesiydi. Hilafet merkezi otoritesini yitirdiği gibi vergi sisteminde de artık düzelemeyecek bir sürece girmiş ve Bağdat cazibesini kaybetmişti<sup>59</sup>. Muhtemelen eski ihtişamın sadece kitaplarda kalması İbn Fadlân'da eserini yazarken dikkatli davranmayı, Bağdat rüyasının bozulmamasına gayret göstermesini beraberinde getirmiştir.

### Kabul Merasimi

Abbâsî elçilik heyeti yolculuk boyunca çeşitli hanedanlıklara ve küçük siyasi organizasyonlara uğrayarak, bazı kabul merasimlerinde bulunmuşlardır. İlk olarak heyet Buhara'ya ulaştığı zaman Sâ mânî veziri Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî'nin (ö. 330/942) yanına varmışlardır. Şîliğe mensup bir devlet adamı olan bu vezir, kendi gücünü göstermek maksadıyla tıpkı 305/917 yılındaki Bizans elçilik heyetine Bağdat'ta dönemin veziri İbnü'l-Furât tarafından yapılan karşılama ve muamelenin benzerini yapmıştır. Hilafet elçileri olmalarına rağmen bir müddet huzura alınmayan heyet ancak günler sonra Sâ mânî emiri Nasr b. Ahmed (ö. 331/943) ile görüşebilmiştir. Burada İbn Fadlân'ın mezkûr Sâ mânî emiriyle ilgili anlatısı Muktedir-Billâh'ın halifelik sürecine çok benzemektedir. Verilen detaylara göre, Nasr b. Ahmed tıpkı Muktedir-Billâh gibi küçük yaşta tahta geçmiş bir çocuk sultanı. İbn Fadlân'ın gözlemlediği kadarıyla Abbâsîlerde olduğu gibi silik bir çocuk iktidarının yanında güçlü ve himayeci bir vezir figürü vardı. 295/908 yılında İbnü'l-Furât'ın vezarete gelmesiyle on üç yaşındaki Muktedir-Billâh da aynı duruma düşmüştü<sup>60</sup>. Nasr b. Ahmed de bu sırada dokuz yaşındaydı ve devleti onun adına

<sup>53</sup> Arîb, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, 97

<sup>54</sup> Sâbî, *el-Vüzerâ*, 108; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 61-62; Kâdî İbn Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şalecî, c. 8, (Beyrût: Dârü's-Sadr, 1995), 32-34.

<sup>55</sup> Burgu, *Abbâsî İmparatorluğunun Çöküşü*, 204.

<sup>56</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 14.

<sup>57</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 17.

<sup>58</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 18.

<sup>59</sup> Ahmad İbn Fadlân, *Mission to the Volga*, XXVI.

<sup>60</sup> Sâbî, *el-Vüzerâ*, 113-14; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 3-4.



Vezer Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî yönetmekteydi<sup>61</sup>.

Harezme doğru ilerleyen heyet burada da bekledikten üç gün sonra mahalli idareci Harezmi Muhammed'in huzuruna girebilmişlerdir. Harezmi Muhammed bu görüşmelerde, "Büyük emir (Samani hükümdarı) bu ülkelerde Halife adına dini yaymaya daha layıktır." diyerek, İlteber Almış Han'ın Abbâsî iktidarı tarafından muhatap alınmasını eleştirmiştir<sup>62</sup>. Anlaşılan ticarî ve siyasî rekabet gibi sebeplerden dolayı İdil Bulgarları ile başlatılan bu ilişkiden rahatsızlık duymuşlardır<sup>63</sup>.

Elçilik heyetinin bekletilmesinden anlaşıldığı kadarıyla diplomasinin böyle bir geleneği barındırdığını çıkarmak mümkündür. Aynı durum belirtildiği gibi 305/917 senesinde Abbâsî sarayında da yaşanmış, heyetin Abbâsî veya Bizans elçileri olması bu gerçeği değiştirmemiştir.

Harezmi'den ayrılıp, yola devam eden heyet, Bulgar ülkesine geldiklerinde bir gecelik mesafe kalınca İlteber Almış Han'ın adamları tarafından karşılanarak 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922'de hükümdarın huzuruna çıkmışlardır. Burada şehir ahalisinin de bulunduğu esnada Muktedir-Billâh'ın mektubu okunurken halife ve hilafetin saygınlığına yönelik davranışlar gösterilmiştir. Öncelikle mektup okunurken heyet ayakta durmuş, bunun üzerine İlteber Almış Han meclisteki herkesin ayağa kalkmasını emretmiştir. Yine mektubun okunduğu esnada halifenin gönderdiği iki bayrak açılmıştır. Yukarıda detayları zikredilen hediyeler de mektubun bitmesinin hemen akabinde takdim edilmiştir. Merasim töreni düzenlenerek, hükümdarın atının eyeri halife tarafından gönderilen eyer ile değiştirilmiştir<sup>64</sup>.

Kâtip sıfatıyla elçilik heyetine reislik eden İbn Fadlân, protokol kurallarını bilen birisi olduğu için gerekli yerlerde müdahalelerde bulunmuştur. Halifenin mektubu okunurken saygı amacıyla ayakta dinleyen hükümdarı, Vezer Hâmid b. Abbas'ın mektubundan sonra Nezir el-Hüremî'ninki okunurken oturması için uyarmıştır<sup>65</sup>.

### Vezer

İbn Fadlân anlatısında, Abbâsî üst düzey bürokratlarından sadece Hâmid b. Abbas'ın ve o esnada hapiste bulunan eski vezir İbnü'l-Furât'ın ismini zikretmektedir<sup>66</sup>. Hâlbuki vezaret makamında Hâmid b. Abbas ile Ali b. İsâ müştereken bulunmaktaydılar ve Ali b. İsâ mali tecrübesiyle idarede hâkim bir konumdaydı. Müşterek vezirlerin aralarının çok da iyi bir seyir izlediğini söylemek güçtür. Çünkü sıradan bir tüccar ve dâmin (garantör)<sup>67</sup> olarak vezarete gelebilmeyi başaran Hâmid b. Abbas, bu dönemde iktidarını koruyabilmek maksadıyla hububatları piyasadan çekip ihtikâr, yani mal stoklama yoluna başvurmuştu<sup>68</sup>. İbn Fadlân'ın Abbâsî Hilafet sarayının en etkin devlet adamını eserinde zikretmemesi, kendisinin Ali b. İsâ'nın dîvân ekibinden olmayışıyla doğrudan bir ilgisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu dönemde göreve gelen vezirlerin her birisi kendi ekibiyle kadrolaşma sürecine girmiş, seleflerinin izlerini dîvânlardan silmeye çalışmışlardır. Ayrıca Bağdat dışında bir vezirden daha zikrettiğini görebilmek mümkündür. İlgî çekici bir tasvirle Sâmânîlerin meşhur veziri Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ceyhânî'den bahsetmiş, onun "sakalsız-bıyaksız" yani çocuk bir hükümdara vezirlik yaptığını belirtmiştir<sup>69</sup>.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ceyhânî'nin Şîî bir vezaret geleneğini temsil ettiği düşünüldüğünde, bu dönemin Şîî ve güçlü vezirler dönemi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu seyahatten kısa bir süre sonra Abbâsîlerin Nusayrî veziri İbnü'l-Furât iktidarı tekrardan devralacaktır<sup>70</sup>. Bu olayların üzerinden yaklaşık elli sene gibi bir süre geçtiğinde ise çoğunlukla yerilmesine rağmen Büveyhîlerin bilge veziri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), Şîî devlet adamı misyonunu sürdürmeye kararlı bir tutum sergilemiştir<sup>71</sup>. İbnü'l-Furât ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ceyhânî'nin de Şîî geleneğe

<sup>61</sup> *Târih-i Sistân*, çev. Vural Öntürk, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 266; Barthold, *Türkistan*, 260.

<sup>62</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 6.

<sup>63</sup> Antik dönemlerden itibaren tarihî ve coğrafi sebeplerden dolayı bağımsız yerli hükümdarların yönettiği Harzem bölgesindeki Abbâsî imajı için bk. Aykut Özbayraktar, "Hârezmşâhlar İle Abbâsî Halifeliği Arasındaki İlişkiler", içinde *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-II*, ed. Nahide Bozkurt ve Mustafa Demirci, c. 5, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 505-521.

<sup>64</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 21.

<sup>65</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 22.

<sup>66</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 2, 4, 22.

<sup>67</sup> Dâmânlık sisteminin Abbâsîler dönemindeki gelişim süreci ve yaygınlığı için bk. Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 418-423.

<sup>68</sup> Ebû'l-Hasan el-Hemedânî, Tekmiletü Târîhi't-Taberî, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (Beyrût: Dârü'l-Ma'ârif, 1964), 216; Abdulazîz ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi-Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, çev. Kasım Koç, (İstanbul: Beka Yayınları, 2020), 391.

<sup>69</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 4.

<sup>70</sup> İbn Fadlân, 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922 Pazar günü hükümdarın yanına vardıklarını söylemiştir. İbn Fadlan, *Seyahatname*, 21.

<sup>71</sup> Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Ahlâku'l-Vezîreyn*, thk. Muhammed b. Tâvî't-Tancî, (Beyrût: Dârü's-Sâdr, 1992), 109, 116-117, 142, 185; Bruce Fudge, "İlim, Spekülatif Düşünce ve Sünnî Hâkimiyetinin Güçlenmesi", içinde *Wiley Blackwell İslâm Tarihi Yeni Bir Yorum*, ed.

bağlı olması A. Miquel'in (ö. 2022), 4/10. yüzyıl İslâm hâkimiyet telakkisiyle ilgili Şîf bağlantılı "büyük vezirler dönemi" iddiasını doğrulamaktadır<sup>72</sup>. Diğer yandan D. Koç, Abbâsîler ile Bulgarların yakınlaşmasını, Hilafet merkezinin artan Şîf tehlikesinin önüne geçme maksadıyla siyasi bir manevra olarak kullandığını belirtmiştir<sup>73</sup>.

### Hutbe

İbn Fadlân'ın seyahatnamesinde geçen detaylardan Abbâsîlerde hutbenin ne derecede önemli bir hâkimiyet sembolü olduğuna dair izlenimleri görmek mümkündür. Çünkü İbn Rüsteh'in verdiği bilgiye göre zaten İdil Bulgarlarında müezzinler ve camiler, Bağdat elçilik heyetinin gönderilmesinden önce mevcuttu. Nitekim İbn Fadlân, daha önce söylene gelen "Allah'ım Bulgarların hükümdarı İltabar'ı islah et." şeklindeki hutbe başlangıcına müdahale ederek; Muktedir-Billâh'ın hilafet memleketlerinde "Allah'ım kulun ve halifen Emirü'l-Müminin Cafer el-Muktedir'i islah et." ifadesiyle yetindiğini hatırlatmıştır. Bunun üzerine Bulgar ülkesinde, hutbenin mukaddimesi değiştirilerek, "Allah'ım Bulgarların emiri, Halife'nin mevlası kulun Cafer b. Abdullah'ı islah et" ifadesiyle okunmaya başlanmıştır. Ayrıca bu olay üzerine hükümdar, Muktedir-Billâh'ın isminin Cafer olduğunu öğrenmesiyle kendisi de aynı ismi kullanmak istemiştir<sup>74</sup>.

İlteber Han'ın hutbede Muktedir-Billâh'ın adını zikretmesi ve onu bir hami gibi görmesi, Bağdat'ın tâbi devletler açısından sarsılan otoritesine şüphesiz bir moral getirmiştir. Zira bu dönemde başta Yusuf b. Ebi's-Sâc olmak üzere mahalli hanedan reisleri bağımsızlıklarını ilan etme, hatta hutbeden Abbâsî halifesinin adını çıkarma düşüncesine girmişlerdir<sup>75</sup>.

### Para

Bulgar ülkesinde ticaretin mübadeleyle gerçekleştirilmesinin etkisiyle genellikle para yerine daha çok deri kullanımı yaygındı. Bununla birlikte Müslümanların yaşadığı bölgelerden getirilen dirhemler de bulunmaktaydı<sup>76</sup>. Yani esasında mamur bir ülkeydi ve halifenin gönderdiği paraya ihtiyaçları yoktu. Fakat hükümdar, mektuplarda paradan bahsedildiğini ısrarla vurgulamış ve bu hususta İbn Fadlân'ı sorumlu tutmuştur. Hatta getirilen hediyelerin hiçbir öneminin olmadığını ima ederek, heyeti halifeye ihanetle suçlamıştır<sup>77</sup>. Çünkü İlteber Almış Han'da, "İslâm sultanlarının (Abbâsî halifeleri) devletlerinin parlak, mallarının helalinden edinildiği... Halifenin parasının uğur getireceği..." düşünceleri hâkimdi<sup>78</sup>.

Abbâsîlerin çöküş sürecinde olması İlteber Almış Han'a gönderilmesi planlanmış olan parayı bir derece daha kıymetli hale getirmiştir. Dönemin başlıca kroniklerine göre Muktedir-Billâh zamanında saray ve ordu masrafları vezirler tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca Beytü'l-Mâl-ı Hassa adıyla halifenin ve vakıflar yoluyla annesi Şağab Hatun'un özel gelirleri de vardı. Şağab Hatun bu vakıflar yoluyla servetini muhafaza etmekte, tıpkı Muktedir-Billâh gibi gerektiğinde devlet bütçesine ek yardımlarda bulunmaktaydı. Fakat bu her durumda geçerli olmamış hatta kendilerinden para istenmesi vezaret değişikliğine bile sebep olabilecek bir tepkiyle karşılanmıştır<sup>79</sup>. İbn Fadlân'nın 4000 Müseyyebî altın olarak belirttiği İlteber Almış Han'a götürülecek olan para, halifenin Sâmânî emiri Nasr b. Ahmed'e yazdığı mektuba izafeten 4000 Müseyyebî altının İbnü'l-Furât'ın Ertehuşmîsen çiftliğinin gelirlerinden karşılanması planlanmıştır<sup>80</sup>. Fakat yukarıda anlatıldığı gibi para asla İlteber Almış Han'a ulaşmamış ve bu nedenle Bulgar sarayında küçük bir kriz yaşanmıştır.

### Sonuç

İbn Fadlân'ın seyahatnamesinde Bağdat ve Abbâsî sarayı dışında kalan kısımlarda efsanevi imgelere rastlamak mümkündür. Buna mukabil Abbâsî Hilafetinin yapısıyla ilgili verdiği bilgiler gerçekçi bir tarihi kayıt özelliğine sahiptir. Fakat o kendi içinde bulunduğu Bağdat merkezli krizleri ve bunalımları ustalıkla görmezden gelmiştir.

İdil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyeti sadece siyasi bir ilişkiyle açıklanmaktan öte Abbâsîlerin çöküş sürecinde olmalarına rağmen dinî, kültürel, siyasi ve iktisadî cephelerde hâlâ bir otorite olduğunu göstermektedir. Ayrıca her iki cenahın da diplomatik teşebbüsle bazı siyasi ve ticari kazanımları düşündüğü açıktır. Ama halife Muktedir-Billâh'ın bu

Armando Salvatore ve diğerleri, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 227-247.

<sup>72</sup> Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, çev. Ahmet Fidan ve Ahmet Menteş, c. 2, (Ankara: Birleşik Yayınları, 1991), 159.

<sup>73</sup> Koç, *İdil Bulgarları*, 152.

<sup>74</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 23-24.

<sup>75</sup> İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 160, 282.

<sup>76</sup> İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefise*, 160.

<sup>77</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 25-26.

<sup>78</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 37.

<sup>79</sup> Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 328; Burgu, *Abbâsî İmparatorluğunun Çöküşü*, 327, 329.

<sup>80</sup> İbn Fadlan, *Seyahatname*, 1, 2, 8.

ilişkilerde herhangi bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Heyetin yola çıkmasında ve seyahat boyunca yaşanan süreçte vezir, hâcib ve hatta hapiste bulunan eski vezir İbnü'l-Furât daha etkin bir rol oynamışlardır. Hatta İbnü'l-Furât'ın Bağdat'tan çok uzak bir bölgede görev yapan kâhyası bile resmî bir görevliyi tutuklatmayı başarmıştır.

Abbâsîler idari ve mali sistemdeki bozulmalardan dolayı ciddi bir iç kriz yaşarken, yeni kurulan Müslüman bir Türk devletinin bağımsızlığını kabul etmekten sakınmamışlardır. Hatta onları bu hususta teşvik edecek faaliyetlere girişmişlerdir. Diplomatik süreç içerisinde de emir ve kâtiplerin sadece sarayında değil Abbâsî dış ilişkilerinin de önemli unsurları halinde bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu yıllarda malî ve idarî kriz içerisinde istikrarını korumakta zorlanan Abbâsî bürokrasisinin en önemli başarısı Bulgar Hanlığıyla gerçekleştirilen diplomatik ilişkiler olmuştur. Diğer mahallî hanedanlar bu ilişkiden rahatsızlık duymuşlar, hatta bahane ve oyalamalarla bu işi engellemek istemişlerdir. Fakat heyetin vazife iradesi sayesinde sonuca ulaşarak İslâmîyet fetih süreci yaşamadan diplomasi yoluyla bölgeye yayılmış ve böylece İdil Bulgarları İslâm toplumunun bir parçası haline gelmişlerdir.

**Hakem Değerlendirmesi:** Dış bağımsız.

**Çıkar Çatışması:** Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

**Finansal Destek:** Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

**Peer-review:** Externally peer-reviewed.

**Conflict of Interest:** The author has no conflicts of interest to declare.

**Financial Disclosure:** The author declared that this study has received no financial support.

## Kaynaklar

- Abû'l-Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ö. R. Doğrul, C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Ahmad İbn Fadlân. *Mission to the Volga*. Çeviren J. E. Montgomery, New York: New York University Press, 2017.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu. "İbn Fadlân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19:477-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Arslan, İhsan. *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2014.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Burgu, Abdullah. *Abbâsî İmparatorluğunun Çöküşü (Vezir İbnü'l-Furât Ailesinin Politikaları ve İktidar Kavgaları)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2024.
- Demirci, Mustafa. *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Dinçer, Koç. *İdil Bulgarları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Duman, Abdullah (Çev.). *Nerşahî'nin Târîh-u Buhârâsı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- ed-Dûrî, Abdulazîz. *Abbâsîler Tarihi-Siyasî, İdarî, Sosyal Ve Ekonomik Açıdan*. Çeviren Kasım Koç, İstanbul: Beka Yayınları, 2020.
- el-Bağdadî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. Tahkik Beşşâr Avvâd Ma'rûf, C. 3. Beyrût: Dârü'l-Arabî'l-İslâmî, 2002.
- el-Kurtubî, Arîb b. Sa'd. *Silatü Târîhi't-Taberî*. Tahkik Muhammed Ebû'l-Fazıl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Ma'rîf-i Mısır, 1960.
- el-Mes'ûdî, Ebûl-Hasan Ali b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*. Tahkik Abdullah İsmail Sâvî Kahire: Dârü's-Sâvî, 1938.
- el-Mes'ûdî, Ebûl-Hasan Ali b. Ali. *Mürûc'uz-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*. Çeviren Mehmet Salih Geçit. C. 1. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- en-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Çeviren Komisyon, İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- es-Sâbî, Ebû'l-Hasan Hilâl b. Muhassin. *Rûsûmü Dâri'l-Hilâfe*. Tahkik Mîhâil Avvâd. Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1986.
- es-Sâbî, Ebû'l-Hasan Hilâl b. Muhassin. *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*. Tahkik Abdussettar Ahmed Ferrâc. Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958.
- et-Tenûhî, Kâdî İbn Ali Muhassin b. Ali. *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*. Tahkik Abbûd eş-Şalecî. C. 8, Beyrût: Dârü's-Sadr, 1995.
- et-Tevhîdî, Ebû Hayyân. *Ahlâku'l-Vezîreyn*. Tahkik Muhammed b. Tâvî et-Tancî. Beyrût: Dârü's-Sâdr, 1992.
- Fudge, Bruce. "İlim, Spekülatif Düşünce ve Sünnî Hâkimiyetinin Güçlenmesi". İçinde *Wiley Blackwell İslam Tarihi Yeni Bir Yorum*. Editörler Armando Salvatore, Roberto Tottoli ve Babak Rahimi. Çeviren İsmail Hakkı Yılmaz. 227-247. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Heck, Gene W. Şarlman. *Hız Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri*. Çeviren Öznur Özdemir. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- Hemedanî, Ebû'l-Hasan. *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*. Tahkik Muhammed Ebû'l-Fazıl İbrahim. Beyrût: Dârü'l-Ma'ârif, 1964.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çeviren Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Honigsmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çeviren Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- İbn Miskeveyh. *Tecâribü'l-ümem*. Çeviren Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- İbn Rüsteh. *el-Alâku'n-Nefise Dünya Coğrafyası*. Çeviren Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. Tahkîk Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ. C. 18. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1995.
- İbnü't-Tiktakâ. *Kitâbü'l-Fahrî*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Kennedy, Hugh. *Halifelerin Orduları İlk İslâm Devletlerinde Ordu ve Toplum*. Çeviren Doğan Mert Demir. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Mahmood, İbrahim. *Tüccar Sermayesi ve İslam*. Çeviren Merve Tosun. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.
- Miquel, Andre. *İslâm ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*. Çeviren Ahmet Fidan ve Ahmet Menteş. C. 2. Ankara: Birleşik Yayınları, 1991.
- Öntürk, Vural (Çev.). *Târih-i Sistân*. İstanbul: Ayışığı Kitapları. 2018.
- Özbayraktar, Aykut. "Hârezmşâhlar İle Abbâsî Halifeliği Arasındaki İlişkiler". İçinde *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-II*. Editörler Nahide Bozkurt ve Mustafa Demirci. 5:505-521, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Roux, Jean-Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çeviren Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.
- Solmaz, Sefer. *İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne Göre İtil Bulgarları*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018.
- Şeşen, Ramazan (Çev.). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.
- Togan, Zeki Velidi. "İbn Fadlân". *İslam Ansiklopedisi*, 5/1:730-32. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia. *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*. Çeviren Nuh Arslantaş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2016.
- Yâkût el-Hamevî. *İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. Tahkîk İhsân Abbâs. C. 7. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Yazıcı, Nesimi. "İdil (Bulgar) Hanlığında İslâmiyet". İçinde *Türkler*. Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca. 5:394-416, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014.